

Projekt usmene povijesti, *Žene i holokaust*¹

Članak predstavlja rezultate školskog projekta usmene povijesti o ženskom iskustvu holokausta *Žene i holokaust*. Osnovna ideja je da metodom usmene povijesti učenici razvijaju vještine kritičke analize i interpretacije, razumijevanja konteksta, procesa nastanka dokaza, te da uče o multikulturalnosti.

Ključne riječi: nastava povijesti, holokaust, usmena povijest, ženska povijest, Miriam Aviezer Steiner

Žene i holokaust u nazivu jednog projekta svakako upućuju na potrebu da dio izvora *s/* na kojima će učenici raditi i učiti treba biti prikupljen metodom usmene povijesti, neovisno hoće li iskaze prikupljati učenici sami ili će koristiti objavljene intervjuje.² Važnost usmene povijesti za istraživanje i poučavanje ove teme vidljiva je i u važnosti koju usmenim svjedočanstvima pridaju ključne institucije koje se bave istraživanjem, prikupljanjem i analizom podataka, kao i izradom nastavnih materijala o holokaustu.³ Literatura

- 1 O cilju projekta, procesu intervjuiranja i fazama projekta, te cijeli intervju sa Zorom Dirnbach u Dijana Dijanić, „Projekt: *Žene i holokaust*, Zora Dirnbach“, u *Album predaka. Zbornik zavičajne povijesti*, ur. Ivona Savić (Zagreb: Školska knjiga i Hrvatska udruga nastavnika povijesti, 2009.), 11.-24.
- 2 O usmenoj povijesti kao metodi koja je najpogodnija za istraživanja koja se odnose na marginalne skupine i suvremenija razdoblja zbog nedostatka ili nedostupnosti izvora u Robert Stradling, *Nastava europske povijesti 20. stoljeća* (Zagreb: Srednja Europa, 2003.), 211.-225.; Ruth Tudor, *Poučavanje ženske povijesti 20. stoljeća* (Zagreb: Srednja Europa, 2005.), 117.-136.
- 3 United States Holocaust Memorial Museum (dalje, USHMM) ima poseban odjel usmene povijesti koji se bavi prikupljanjem i snimanjem (audio i video) svjedočanstava preživjelih *Oral History Interview Guidelines*, (Washington: United States Holocaust Memorial Museum, 1998.), ii.-iv.; npr. The Power of One Testimony https://engage.ushmm.org/power-of-one-testimony.html?source=AL-C151201520&cmkt_tok=3RkMMJWWf9wsRonva3BZKXonjHpfSx74uQrWK6g38431UFwdcjK-Pmjrl1YHTsJ0aPyQAgobGp5I5FEJTLXYV7lvt6MMXQ%3D%3D (posjet, 9.12.2015.); *About the Yad Vashem Archives*, Yad Vashem Archive http://www.yadvashem.org/yv/en/about/archive/about_archive_whats_in_archive.asp (posjet, 12.12.2015.); University of Southern California, Shoah Foundation, Visual History Archive Online <http://vhaonline.usc.edu/login.aspx>; <https://sfi.usc.edu/croatian> (posjet, 12.12.2015.); *Testifying Mémorial de la Shoah, Musée Centre de documentation*, <http://www.memorial-delashoah.org/index.php/en/archives-and-documentation/testimonies/testifying> (posjet, 13.12.2015.); biografije Pravednika među narodima mogu se pronaći na stranicama The Jewish Foundation for the Righteous, organizacije koja se bavi poučavanjem povijesti holokausta, kao i pružanjem financijske pomoći Pravednicima, o biografijama Pravednika pogledati na *Stories of Rescuers, The Jewish Foundation for the Righteous* <https://jfr.org/rescuer-stories/> (posjet, 13.12.2015.); biografije hrvatskih Pravednika u Miriam Steiner-Aviezer, *Hrvatski Pravednici* (Zagreb: Novi Liber, 2008.); tko su Pravednici u *The*

o pravilima usmene povijesti⁴ i vještinama koje ona kod učenika razvija (komunikativnost i druge socijalne vještine)⁵ kao i o načinima analize prikupljenih intervjua, sumiranja dobivenih podataka, određivanja širih tema, te postavljanje istraživačkog pitanja⁶ dobro upućuje učenike i nastavnike u vođenje projekata metodom usmene povijesti.

Svakako je prije provođenja ovakvog projekta u školi, potrebno upoznati učenike/ce sa značenjem riječi holokaust,⁷ genocid,⁸ razlici holokausta i drugih genocida,⁹ te antisemitizmom.¹⁰

Metoda usmene povijesti pridonosi aktivnosti učenika, pobuđuje intrinzičnu motivaciju za istraživanje i interes za povijest.¹¹ Osim toga materijali dobiveni metodom usmene povijesti, kao i učenici koji rade intervjue metodom usmene povijesti pridonose multikulturalnoj dimenziji obrazovanja. Naime, osim učenja o određenom događaju, u našem konkretnom slučaju o stradanju Židovki u holokaustu, učenici uče i o različitim narodima i kulturama kako manjinskim, tako i većinskim.¹² Nadalje, svjedočanstva omogućavaju i traže multiperspektivan pristup temi. Važno je obratiti pozornost na tri dimenzije – tko je autor/ govornik u usmenoj povijesti, kakvo je njegovo iskustvo, te na snagu usmenog svjedočanstva, osobito kada se radi o izuzetno emotivnoj temi kakva je holokaust. No jednako tako treba biti svjestan

---

Holocaust Frequently Asked Questions, ur. Avram Milgram i Robert Rozett (Jerusalem: Yad Vashem i The Knesset, 2005.), 39.-40.; o važnosti svjedočanstava kao izvora informacija o holokaustu u Wichert ten Have, Maria van Haperen „The Holocaust, 1933-1941-1945“, u *The Holocaust and Other Genocides. An Introduction*, ur. Barbara Boender i Wichert ten Have (Amsterdam: NIOD i Amsterdam University Press, 2012.), 29.

4 *Oral History Interview Guidelines*, 11.-12.

5 Stradling, *Nastava europske povijesti*, 213.-217., 224.-225.

6 O rezultatima usmene povijesti Tudor, *Poučavanje ženske povijesti*, 123.-128.

7 Definicija holokausta USHMM <http://www.ushmm.org/wlc/en/article.php?ModuleId=10007315> (posjet, 13.12.2015.); kao i definicija Yad Vashema http://www.yadvashem.org/yv/en/holocaust/resource_center/the_holocaust.asp (posjet, 13.12.2015.); Jean-Michel Lecomte, *Teaching about the Holocaust in the 21st century* (Strasbourg: Council of Europe Publishing, 2001.), 12.; *The Holocaust Frequently Asked Questions*, 11.; Annette Wiewiorka, *Kako objasniti Auschwitz svom djetetu* (Zagreb: Spomen područje Jasenovac, 2008.), 25.-26.

8 Prema Međunarodnoj konvenciji o sprječavanju i kažnjavanju zločina genocida koju je donijela Opća skupština Ujedinjenih naroda 9.12.1948. *General Assembly Resolution 260A (III) Article 2* <http://www.teachgenocide.org/files/UN%20Definition%20of%20Genocide.pdf> (posjet, 13.12.2015.); Lecomte, *Teaching about the Holocaust*, 12.

9 Wichert ten Have, Barbara Boender, „Introduction“, *The Holocaust and Other Genocides. An Introduction*. ur. Barbara Boender i Wichert ten Have (Amsterdam: NIOD i Amsterdam University Press, 2012.), 7.-9.; o nacističkoj doktrini i progonu drugih skupina Lecomte, *Teaching about the Holocaust*, 26.-76.

10 Phyllis Goldstein, *A Convenient Hatred: The History of Antisemitism* (Brookline: Facing History and Ourselves, 2012.); Lecomte, *Teaching about the Holocaust*, 23.-25.; Wiewiorka, *Kako objasniti Auschwitz*, 53.

11 O učeničkoj motivaciji u Chris Kyriacou, *Temeljna nastavna umijeća* (Zagreb: EDUCA, 1998.), 111.-113.

12 Robert Stradling, *Multiperspektivnost u nastavi povijesti* (Zagreb: Srednja Europa, 2005.), 14.; o odnosu pojedinca i društva Edward Hallett Carr, *Što je povijest?* (Zagreb: Srednja Europa, 2004.), 25.-45.

da baš zbog te snage svjedočanstva o osobnom iskustvu, pri analizi i interpretaciji intervjua treba uzeti u obzir i druge tragove prošlosti i dokaze.¹³

Za potpuno razumijevanje holokausta i njegovih posljedica potrebno upoznati život Židova prije dolaska nacista na vlast i prije rata, ali se isto tako treba baviti njihovim životom nakon rata. Treba sagledat probleme kao što su život u kampovima za raseljene osobe,¹⁴ emigracija i imigrantski život, uključivanje u *normalan život*, načini nošenja s posljedicama holokausta, sposobnost/ mogućnost da se to iskustvo podijeli s prijateljima i obitelji koji to iskustvo nisu imali. Također bitno je sve staviti u kontekst društvenih kretanja i političkih događaja nakon rata, kako bi vidjeli koliko je iskustvo holokausta utjecalo na stavove preživjelih.¹⁵

Miriam Aviezer Steiner

Razgovor vodile: Doris Švob, Nives Škudar

Mentorirala: Dijana Dijanić

Razgovor vođen: elektronskom poštom Zagreb-Jeruzalem tijekom veljače 2007. i 5. 4. 2007. u Zagrebu

Ime: Miriam - Mirjana

Rođena: 1.4. 1935., Karlovac, Hrvatska

Druga imena: Biba, Bibika

Kako biste opisali obitelj u kojoj ste odrasli?

Idilična atmosfera u malom gradiću gdje je tata bio apotekar i volio svirati, a mama je voljela ugostiti gospođe s kojima je radila u humanitarnoj organizaciji pomažući izbjeglicama. Roditelji su se jako voljeli. Imali smo poslugu. Obiteljsko podrijetlo: ime oca, Bela Steiner, rođen u Orahovici, okrug Varaždin, 31.1.1903. Preživio je rat. Ime majke Zora Steiner rođena Mattersdorfer. Rođena 17. 3. 1907., selo Kirin, Vrgin most. Preživjela je rat. Imam brata Josipa Štajnera, rođenog 1946. Živi u Zagrebu.

13 U smislu kako tragove prošlosti i dokaze objašnjava Keith Jenkins, *Promišljanje historije* (Zagreb: Srednja Europa, 2008.), 80.; o tome pogledati i Carr, *Što je povijest?*, 5.-24.; o činjenicama i interpretaciji u Jenkins, *Promišljanje historije*, 55.-61.

14 O kampovima za raseljene osobe u *The Holocaust Frequently Asked Questions*, 40.-41.

15 *Oral History Interview Guidelines*, 86.; o poteškoćama preživjelih da govore o iskustvu holokausta u Have i Haperen „The Holocaust, 1933-1941-1945“ u *The Holocaust and Other Genocides*, 35.; o šutnji preživjelih nakon holokausta i o poteškoći da se govori i prisjeća holokausta u Lecomte *Teaching about the Holocaust*, 112.-114.; o šutnji kao jedinom autentičnom svjedočenju o holokaustu piše Sonia Schreiber Weitz koja je preživjela holokaust u Sonia Schreiber Weitz, *I Promised I Would Tell* (Brookline: Facing History and Ourselves National Foundation, Inc., 2004.), IX.-X.; o dehumanizaciji čovjeka u holokaustu i životu poslije holokausta pogledati Elie Wisel, *The Night Trilogy: Night, Dawn, The Accident* (New York: Hill and Wang, 1990.); o šutnji o položaju Židova u Budimpešti tijekom Drugog svjetskog rata, o iskustvu bijega iz Mađarske 1949., emigraciji i prilagođavanju novoj sredini u Susan Rubin Suleiman, *Budapest Diary: In Search of the Motherbook* (Lincoln i London: University of Nebraska Press, 1999.)

Gdje ste odrasli? Gdje ste izlazili s roditeljima?

Odrasla sam u malom mjestu Trebnje u Sloveniji, imali smo mali vrt s cvijećem. S roditeljima smo išli u posjetu baki Terezi u Karlovac gdje su bile tete i stričevi s njihovom djecom, baki Karolini u Krapinu, gdje je bilo puno domaćih životinja.

Kako to da ste imali nadimak Biba?

Pa tako su me doma zvali. Mislim iz onako, kako se kaže, umiljato neko ime.

Opišite nam svoje djetinjstvo.

Okružena ljubavlju i pažnjom, u kući je bilo veselo, uvijek puno gostiju i familija koja je dolazila. Obitelj se okupljala za rođendane i za praznike kao Hanuka kada smo palili svijeće i pričali priče o herojstvu Makabejaca.¹⁶ Druge, religiozne praznike, slavili smo kod bake Karoline koja je bila jako pobožna Židovka. Roditelji nisu bili vjernici iako je tata odlazio kod mame za praznike kako bi išao u sinagogu. Nismo imali mogućnost slaviti religiozne praznike pošto u Trebnju nije bilo sinagoge.

Kakav je bio Vaš odnos s roditeljima? Kakav s majkom, a kakav s ocem? Kako pamтите baku i djeda?

S mamom sam se igrala, brala cvijeće, pekla torte. Otac me je jako mazio, stajala bih kraj klavira kad je svirao i pjevala, on mi je pričao priče. Bake Tereze se ne sjećam, osim da je bila velika i debela, a deda mali i mršav. Bake Karoline se dobro sjećam, vrlo poštovana i dostojanstvena, obučena u crno, svi su joj se klanjali, govorila je samo njemački i radi toga sam ga i ja morala učiti. Opisana je u mojoj knjizi „Vojnik sa zlatnim dugmetima“.¹⁷

Opišite mjesto u kojem ste živjeli prije rata.

Malo mjesto na putu između Zagreba i Ljubljane, škola na brdu, policija, gradska skupština, apoteka koju je vodio tata, vatrogasno društvo koje je priređivalo koncerte u parku, trg gdje su seljaci iz obližnjih sela obučeni u narodne nošnje dolazili nedjeljom. Na brdašcu Grad (dvorac) gdje smo živjeli jedno vrijeme, a oko Grada šume i mala rječica.

Koliko ste godina imali kada je počeo rat?

Pet i pol.

16 O značenju blagdana Hanuke, kao i o važnosti obiteljskih rituala u životu pojedinca i zajednice, te što zabrana obilježavanja tradicionalnih i obiteljskih blagdana znače pojedincu, obitelji i zajednici kroz svjedočanstva preživjelih holokausta i radionice o blagdanu Hanuke pogledati u Yad Vashem, International School for Holocaust Studies „Chanukah“, u *Circles. Dialogue with the past* (Jeruzalem: Yad Vashem, International School for Holocaust Studies, 2004.)

17 Izvornik je napisan na slovenskom *Vojak z zlatimi gumbi* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 1964.); *Vojnik sa zlatnim dugmetima* objavljen je u hrvatskom prijevodu 1979. godine u izdanju zagrebačkog Augusta Cesarca.; Miriam Steiner-Aviezer, *The Soldier with the Golden Buttons* (Jerusalem: Yad Vashem, 2005.); objavljeno je i novo izdanje na slovenskom Steiner Aviezer, Miriam *Vojak z zlatimi gumbi* (Ljubljana: Inštitut za kulturne in spominske študije, 2015.)

Ispričajte nam kako se sjećate rata.

To se ne može opisati u par rečenica. Najteže, otrgnuta od mame i kad se ponovo sretnemo veliki jaz među nama. Nismo više dijete i majka, već dve supatnice. Nisam više mogla da kažem, mama.

Kako se rat odrazio na Vaš život i obitelj?

Pokušavala sam da ga zataškam u sebe i da idem dalje.

Da li ste imali najbolju prijateljicu?

Do 1946. godine nisam imala.

Da li imate sestru ili brata? Kako se sjećate druženja sa sestrom/bratom?

Imam brata kojeg sam dobila kad sam imala 11 godina i brinula sam o njemu.

Kada ste prvi puta osjetili prisutnost rasnih zakona? Možete li nam opisati.

Kad smo morali da nosimo žutu traku, ali sam bila jako ponosna na nju i nisam shvaćala zašto se tata stidi.

O čemu ste maštali?

O mami, da bude opet onakva kakva je bila prije rata, da mogu da kažem, mama, da budem opet njena mala djevojčica.

U kojem ste logoru bili i koliko dugo?

Ja sam bila u dva logora. Prvi logor je bio Stara Gradiška¹⁸ to je bilo dosta kratko, ali traumatično pošto sam na putu za logor bila odvojena od majke, a imala sam svega pet godina. I u stvari ta četiri dana koja sam bila odvojena od majke¹⁹ to je moj holokaust. Nakon toga, bili smo dosta kratko u Staroj Gradišci, jer je moj otac, mi smo živjeli u Trebnju u Sloveniji, a Trebnje je bilo pod talijanskom okupacijom, tata je uspio dokazati da mi ustvari spadamo pod okupaciju Talijana tako da nas je uspio izvući iz Stare Gradiške. I mene i mamu. Svaku posebno, jer sam ja bila s djecom, a mama sa ženama. Napravili su nam takozvani transfer, to jest nisu nas pustili na slobodu nego su nas prebacili u talijanski logor na jugu Italije u Kalabriji. Logor koji se zove Ferramonte²⁰. Tako da su to dva logora u kojima sam bila. Stara Gradiška i Ferramonte.

18 O logoru Stara Gradiška u Egon Berger, *44 mjeseca u Jasenovcu*, (Jasenovac: SPJ, biblioteka Poruke, 1978.); Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941 – 1945, Dokumenta*, knjiga I i II (Beograd i Jasenovac: Narodna knjiga i SPJ, 1986.); Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941 – 1945, Dokumenta* knjiga III (Beograd i Jasenovac: Narodna knjiga i SPJ, 1987.); Ilija Jakovljević, *Konc-logor na Savi* (Zagreb: Konzor, 1999.); Ivo Goldstein, *Holokaust u Zagrebu* (Zagreb: Novi Liber i Židovska općina Zagreb, 2001.), 302.-344.; Nataša Mataušić, *Koncentracioni logor Jasenovac, Izložba o počecima logorskog sustava kolovoz 1941 – veljača 1942*, katalog izložbe (Zagreb: Javna ustanova Spomen-područje Jasenovac, 2002.); Nataša Mataušić, „Jasenovac“ u *Holokaust, ljudska prava i obrazovanje, prilog za uvođenje nastave o Holokaustu u programe osnovnih i srednjih škola*, ur. Dean Friedrich (Zagreb: Židovska općina Zagreb, 2006.), 63.-67.; Tea Benčić Rimay, ur., *Spomen područje Jasenovac, Javna ustanova Spomen-područje Jasenovac* (Jasenovac: Javna ustanova Spomen-područje Jasenovac, 2006.); Filip Škiljan, *Politički zatvorenici u logorima Jasenovac i Stara Gradiška* (Zagreb: Spomen područje Jasenovac, 2009.); Jasenovac, <http://www.ushmm.org/wlc/en/article.php?ModuleId=10005449> (posjet, 29.11.2015.)

19 O odvajanju od majke piše i Schreiber Weitz, *I Promised I Would Tell*, 15.-29.

20 O logoru pogledati Yad Vashem, *Ferramonti di Tarsia*, http://www.yadvashem.org/odot_pdf/

Bili ste odvojeni od majke i oca, da li ste mogli međusobno komunicirati?

Za ta četiri dana? Ne. Ta četiri dana su bila jako traumatična i to ustvari opisujem u mojoj knjizi. Ako u mojoj knjizi ima neki autobiografski dio pošto moja knjiga nije autobiografska, ona je roman koji priča o holokaustu iz perspektive djece, ali ono što je autobiografsko u mom romanu to je baš taj dio odvođenja od majke kada sam ja stalno s neakvom stranom djecom i ne znam gdje mi je mama, a kad se sastanemo onda je sastanak bio jako traumatičan, jer je mama bila u jako lošem stanju skoro da ju nisam ni prepoznala, a osim toga sam imala neki osjećaj da me napustila.

Da li je otac bio s vama u logoru?

U drugom logoru da, u prvom ne.

Koja je za vas simbolika kruha?

Kruha. Sve se vrtilo oko kruha. Taj komadić kruha koji se eh, koji se dijelio jedan-put na dan to je bila jedina hrana. Kruh je za mene hrana, život! Opstati, doživjeti sljedeći dan. A bila je cijela umjetnost jesti kruh. Na koji način jesti kruh, da on može da vas nahrani do sljedećeg dana. Jedan dečko koji me naučio da jedem kruh, je rekao budi kao ptica jedi zrno po zrno. I svako zrno žvači. Tako da se sve vrtilo oko kruha. I jesti taj kruh na način da vas on nahrani do sljedećeg dana i dobiti taj kruh i čuvati taj kruh da netko ne ukrade ... Kruh je značio život.

Možete li opisati logor, kakva je bila higijena?

Higijena. Higijena je bila dosta dobra. Jako se moralo paziti na higijenu iako je bilo jako teško, jer se moralo rano ujutro ići. Svi idu zajedno da se malo operu i svi idu zajedno na toalet i to mora da se obavi vrlo brzo, brzinom...i nije bilo što za mazat. Mislim sve, sve što ste imali je bilo na vama, nije bilo nešto oko da mora da se očisti ili što. Svatko je brinuo za svoju higijenu. Bilo je ušiju, bilo je stjenica, s tim smo se borili, ali ne u oba logora. U ovom drugom logoru je bio dosta ljudski odnos, mogla bi da rečem, jer je to bilo pod talijanskom okupacijom i oni su dali mogućnost logorašima za neku unutarnju organizaciju tako da su svi mogli da se organiziraju. Da si nešto, što ja znam, nešto malo skuhaju skupa i tako. A u prvom logoru je bilo grozno. Tamo je bilo i sve tako primitivno, sve je bilo zmazano, sve je bilo razbacano, jedan je hodao po drugom. Nije bilo klozeta nije bilo nusprostorija uopće, sve se radilo svuda i to je naravno sigurno možda čak namjerno učinjeno da bi došlo do nekih epidemija da bi onda imali razlog da ljude eliminiraju. Jer, to ubijanje nije išlo tek onako. Uvijek, barem Nijemci oni su kao tražili neki razlog, djeca su mala, nema tko da ih čuva, treba ih se eliminirati. Ako je neka epidemija

---

Microsoft%20Word%20-%20205847.pdf, (posjet, 29.11.2015.); USHMM fotografija zatvorenika *Jewish inmates in their barracks at the Italian concentration camp Ferramonti di Tarsia*, <http://www.ushmm.org/wlc/search/?langcode=en&query=Ferramonti+di+Tarsia&group=> (posjet, 29.11.2015.); o antisemitskim zakonima i tretmanu Židova u Italiji tijekom rata u *Italy, Holocaust Encyclopedia*, <http://www.ushmm.org/wlc/en/article.php?ModuleId=10005455> (posjet, 29. 11.2015.), također i „Italy”, u Lecomte, *Teaching about the Holocaust*, 94.; o razlici među logorima Wiewiorka, *Kako objasniti Auschwitz*, 8., 17., 23.-24.

treba naravno sve ubiti da se ne bi proširilo dalje, starce nema tko da ih čuva isto tako. Tako da su stalno su tražili ... u talijanskim logorima toga nije bilo.

Kada su vas deportirali u logor da li ste znali kamo idete?

Ne, nismo znali. Ja sigurno nisam znala. A mama vjerojatno isto nije znala. Nekima su rekli da idu na rad, neki su nagađali da idu na nešto bolje.

Kakvi su bili Vaši prvi dojmovi kada ste krenuli transportom?

Ja sam mislila da se u tom vlaku u kojem sam ja nalazi i moja mama i da je to samo pitanje vremena kad će se vlak zaustaviti i kad ću ja izaći iz svog vagona i mama će izaći iz svog vagona i mi ćemo se sresti. To se naravno nije desilo, jer mama nije bila u tom vlaku, ali za mene je ta vožnja neko iščekivanje nečeg dobrog, iščekivanje da ću srest mamu.

Kakav je bio rad i svakodnevni život u logoru?

Dnevni život? Dobro ja sam bila pet godina stara, ja nisam radila. Svakodnevni život, dan je počeo još noću, da li ćeš preživjeti noć. I da li ćeš se dobro osjećati da stojiš u apelu²¹ ujutro. Jer ujutro rano je bio takozvani apel. Apel to je...

Prozivka.

Prozivka, da. Gdje su svi morali stajati pred barakom. Onaj tko nije došao na apel, tog su odveli i nije se više vratio. Tako da je dan počeo s apelom koji je bio beskonačan. Stalno se zbrajalo još i još i onda su odlazili na posao, a mi djeca smo ostali sami. U principu smo se mogli igrati i biti skupa, ali to nismo radili. Uopće se nismo trudili da budemo skupa. Svatko je htio biti sam. Jednostavno da ga ostave na miru i da bude sam. I ja sam naravno stalno brinula za mamu, dal' će mama da ... Mama je bila jako slaba, jer je mama od svog kruha meni davala jedan dio. Rekla je da je to zaslužila, jer je dobro radila, ali to nije bila istina. Ona je od svoje porcije meni malo davala i to je ustvari slijedilo tome da je bila jako slaba i uvijek sam se bojala da neće uspjeti stajati u apelu ujutro i kad je uspela stajati u apelu da ide na posao onda sam opet stalno gledala kroz ono za ključ ne ...

Bravu.

Da. Da vidim da je ona tamo. Ona je znala da ja to tamo gledam pa mi je uvijek dala onako pogled što me ohrabrilo i uglavnom tako mi je prolazio dan, da čekam mamu da dođe iz praone. Ona je morala da pere uniforme bez tople vode, bez sapuna, jako težak posao. I stalno biti na nogama i uglavnom tako mi je prolazio dan.

Gdje je Vaš otac bio za to vrijeme?

Moj otac je bio, da vam pravo kažem nije mi jasno do dan danas. Ja znam da nije bio s nama cijelo vrijeme. U početku nije bio. U početku smo bile samo mama i ja, a onda u jednoj fazi se sjećam da je bio s nama. Ne znam kako je on stigao u logor, da li je on dobrovoljno došao ili ... stvarno ne znam.

21 O apelu i odnosu s ocem u Wisel, *The Night Trilogy*, 13.-139.

Kako se sjećate oficira i vojnika?

Da, velika je razlika između oficira i vojnika. Vojnici su u mojim očima bili žrtve rata kao i djeca. I na neki način na istom nivou. Za mene su jedini odrasli ljudi koji su me okruživali bili vojnici. I bilo je jedno četiri, pet vojnika koji su bili u tom transportu s kojim smo došli. Koji nam nisu ništa loše učinili. Oni su donijeli kruh i vodu i odnijeli su onu kantu s đubrom. Ja sam uvijek tražila nekoga od tih vojnika, jer sam osjećala neku blizinu s njima, za njih sam znala, iako su nosili uniformu, iako imaju pušku. Ali što vojnik može da ima ako ne, pušku. Mislim, to mi je bilo kao nešto što ide skupa. Nisam ih se bojala i imala sam osjećaj da su oni isto neke žrtve, da bi oni htjeli pomoći, da bi oni htjeli nešto učiniti. Bili su tako mladi da sam koji put mislila da bi se htjeli igrati s nama, ali znala sam da ne smiju. Jer je tu oficir. Oficir je taj koji daje naređenja, oficir je taj koji je ustvari rat, simbol rata. Oficir, a ne vojnik.

Kojih se događaja posebno sjećate?

Ah, to je dosta teško reći. Sigurno najtraumatičniji događaj je kad sam opet vidjela mamu nakon četiri dana. Jer, to da su me, ja sam imala pet godina. Zamislite sada neko dijete koje poznajete od pet godina. Evo moja unuka ima četiri godine. Znači ja sam bila skoro u tim godinama i mame nema, ne samo da znam da su nas odvojili, da nas je netko odvojio, ja sam samo znala da ona nije tu, da prolazi vrijeme i da je meni jako teško i ja ne znam kud da idem. Ne znam gdje je ona, ona nije tu. Kad smo se ponovo srele ja nisam htjela da idem njoj, ja, ah, ja nisam mogla da kažem tu riječ mama. To nije bila više ona mama i negdje duboko u podsvijesti sam ju osuđivala, da me je napustila, da nije bila sa mnom. Gdje je bila? Ah, i taj traumatični susret je ustvari bio razlog da je između nas nastao jedan jaz kojeg je bilo jako teško prebroditi i promijeniti, mislim, cijelog života dok ja sama nisam postala majka. Da, to je jedan od velikih događaja, a ima možda jedan iz svakodnevnog života jel' kad si u logoru ustvari nema te razlike djeca-odrasli. Svi su isto, svi su kao što se kaže heftling ne znam koliko poznajete taj izraz. Heftlingi, to su ustvari zatvorenici, zatočenici logora, ne. Svi smo pod istim režimom. Svi dobijemo isti komadić kruha. Djeca ne dobiju više od majke i kad mislim na to kako je teško biti majka u logoru koja ne može dati djetetu jesti ako je gladan i piti ako je žedan. A postojala je još jedna stvar, strah pred kaznom. Jel' bila je samo jedna vrsta kazne. A to je konačno, ne. Tako da je svatko pokušavao da ne napravi nešto da bude kažnjen. Recimo ide kraj vas vojnik, oficir, ne vojnik i padne mu olovka na pod. Vi ne znate što on od vas očekuje, da vi tu olovku podignete ili ne. I od onog što ćete napraviti je ovisno dal' ćete živjeti. Ako on očekuje da vi to podignete, a vi niste podigli on će vas kaznit. A isto tako suprotno. Tako da smo cijelo vrijeme samo pokušavali da ne budemo u takvim situacijama da moramo odlučivati. Ja mislim da taj element samostalno odlučivanje, to je možda nešto, više puta me pitaju imam li neke posljedice rata ili tako nešto. Danas više ne, ali dugi niz godina sam izbjegavala da moram sama odlučivati, jer si naučen da drugi odlučuju za tebe. I da se ustvari moraš podvrgavati

tim befelima tim njihovim uredbama, naredbama i ono što se od vas traži. Biti poslušan, napraviti sve što se od tebe traži. Ništa odlučivati sam. Ništa ne napraviti.

Koliko i kada ste bili u Gradiški, a kada u logoru u Italiji?

U Gradiškoj kako dugo smo bili ne znam točno, ali ja mislim da to nije bilo jako dugo, da je to bilo možda mjesec, dva. A u Italiji smo bili, prema nekim dokumentima vidim, već od kraja 1941. do septembra 1943. kad je bila kapitulacija.

Kako ste došli do partizana?

To je sasvim slučajno ispalo. Tu je već moj tata bio na neki način uključen. To je već bilo pod kraj rata. Mi smo bili u talijanskom logoru. Talijani su kapitulirali 1943. godine i nakon 1943. godine nije se znalo tko će tamo doći i svatko je pokušavao negdje da se skloni i tako smo i mi. To već znam iz neke dokumentacije. Interesantno recimo da se baš toga što je vremenski možda bliže, da se toga dobro ne sjećam. Ali, koliko znam iz nekih priča drugih ljudi s kojima smo bili, Židovima je data mogućnost poslije rata, još u toku rata, da oni koji su bili na teritoriju Italije, bile su im date tri mogućnosti. Jedna mogućnost da se ide u Ameriku, jer je Roosevelt dao hiljadu certifikata onima koji žele doći u Ameriku, ali ni to nije baš velika humana stvar bila zato što su svi morali potpisati da će se nakon rata vratiti svojim kućama, da ne bi slučajno netko ostao tamo i dobio državljanstvo. Druga mogućnost je bila da se vratimo natrag u domovinu, svatko u svoju domovinu, a treća je bila da se ide u Izrael još iz Italije 1944. Moji su roditelji odlučili da idu natrag, kući, da vide što je bila sudbina njihovih roditelja. Zanimljivo je, to sam saznala puno kasnije, moj je tata znao kakva je sudbina bila mamine mame, a mama je znala za tatinu mamu. A jedan drugom to nisu ništa ispričali. Oni koji su htjeli da se vrate u Jugoslaviju, oni su se priključili partizanskim jedinicama koje su bile u to vrijeme u Italiji. U Bariju. To je bio kraj 1943. tako da su još uvijek bile borbe. Doduše moji roditelji nisu bili baš borci s puškom u ruci. Moj tata je bio apotekar, mama je bila isto pomoćnica apotekara i oni su se priključili partizanima koji su bili u Bariju. Tamo je bila partizanska bolnica broj 33 gdje su tata i mama radili, a ja sam bila kurir. Tada sam imala već 10 godina i ja sam raznosila poštu između raznih partizanskih jedinica okolo. Išla sam pješice svaki dan 11 kilometra i raznosila poštu i svi su me poznavali i tako smo išli u partizane. Nije da smo bili neki borci, da sam ja bila kurir Boško, nego smo bili s partizanima. Možda bi se tako reklo točnije.

Rekli ste da za Vas holokaust traje četiri dana, kad ste bili odvojeni od majke. Što je po Vama holokaust?

Ima razlika između holokausta i rata. Holokaust je nešto što se događalo Židovima. Rat je bio za sve i za Židove i za nežidove bilo je žrtava tu, bilo je žrtava tamo, tako da ne znam kako da vam kažem, ja uopće ne volim te definicije. Mislim holokaust, što znači holokaust. Prevedete li to ime holokaust to je ustvari tragedija. Ako baš moram da govorim o svom holokaustu onda ta četiri dana koja su bila traumatična, koja su dala posljedice mojem odnosu prema mojoj mami, jer se odrasli više sjećaju što se događalo oko njih. Da su ih odveli, da su bili dva, tri dana i mjesec dana, da

su ih... Ja kao dijete ne znam dal' je tako sa svom djecom, no mene ... Ja se sjećam, ako se sjećam, onog što je stvarno ušlo u moje sjećanje, onda su to samo momenti vezani za emotivne odnose. Ja i mama. Ja i vojnik. Ja i oficir. I taj odnos i taj strah i to suzdržavanje. Ne znam, kod svakog netko drukčiji. Tako da sam ja tako to doživjela.

Da li je bilo bolesti i fizičkih problema i da li ste Vi ili netko Vama blizak imali zdravstvenih problema dok ste boravili u logoru?

Pa za čudo ja mislim da nije bilo nekih problema. Ja se baš koji put pitam ... Dobro, doduše jeste, izgleda da sam tamo dobila ulkus kojeg sam onda vukla cijelog života, ali ne sjećam se da sam nešto patila od toga. Ja se čudim, recimo baš mislim, ne samo iz mog iskustva nego u intervjuima s drugim ljudima koji su bili u puno težim logorima nego ja i koji su prošli strašne stvari, koji su išli u maršu smrti²² bosu u jednoj haljinici bez ičega, donjeg veša ili nečega i nisu bili prehladeni. Danas na najmanju sitnicu se odmah prehladiš. Odmah antibiotike i što ti ja znam. Četiri godine smo bili, ja se ne sjećam da smo bili bolesni.

To razlikovanje vojnika i oficira. Imate razumijevanje prema vojnicima to mi nije...

Da znam. Možda je to malo čudno i ja ne bih to generalizirala naravno i vjerojatno ne osjećaju tako svi i možda ne prema svim vojnicima. Naravno da je bilo vojnika koji su bili okrutni, ali vojnik kao netko tko ne može, koji se nalazi možda u istim situacijama kao ja, on ne može sam da odluči. Odlučuju za njega kao za mene. On ne može biti ni dobar iako bi možda to htio, jer mu drugi to ne daju. Nekako sam osjetila da smo si u nekim stvarima ravni. Ja mislim historijski gledano, nema to logike i možda bi to netko i shvatio, ali oficir je taj. Zato sam moju knjigu nazvala Vojnik sa zlatnim dugmetima, gumbima ne znam kako na hrvatskom. Zato što ti zlatni gumbi simboliziraju nešto iznad, nešto što bliješti, nešto što daje neki autoritet, nešto što je iznad svega.

Rekli ste da Vam je dugo trebalo da oprostite mami to što Vas je, kako ste Vi doživjeli ostavila.

To je jedan tako ne fer osjećaj kojeg sam možda, tu nefernost sam možda osjetila tek nakon puno godina kada sam sama postala majka. Ali možda sam osjećaj da me ostavila, da sam ostala sama, da nije bila sa mnom, možda je to u početku bilo, ali to je bilo tako jako snažno da je to stvorilo jedan jaz. S vremenom sam počela da shvaćam stvari i znala sam da ona nije bila u stanju da nešto drugo napravi, da je to bilo silom napravljeno, ali onda je već bio jedan drukčiji odnos. To više nije bio odnos majke i djeteta. To je bio odnos dviju suputnica koje proživljavaju iste stvari i jako sam se trudila i htjela na neki način mami, da i još jedna stvar, mislim nekako sva ona terminologija djeteta u odnosu na majku od prije rata bila je tako bespredmetna, beznačajna, besadržajna u ovim novim situacijama tako da se ja ne sjećam ni da bi se zagrile ili poljubile ili čak dale ruku. To je takav jedan distans

22 O marševima smrti u *The Holocaust Frequently Asked Questions*, ur. Milgram i Rozett, 28.

nastao koji je bilo jako teško prebroditi. Iako, logički sam shvatila stvari. Logički sam shvatila da je to tako bilo, ali emocije su bile prejake.

Kako osjećate posljedice tog naučenog ponašanja da ne smijete donositi odluke. Rekli ste da je to prošlost, ali kako se to odrazilo na Vaš život?

Da, ja sam se jako stidjela i smatrala sam to kao neki inferiorni kompleks i bila sam dosta mudra i pametna da to na neki način zakamuffiram. Uvijek sam čekala da netko drugi nešto napravi da vidim kako se to treba napraviti pa da onda ja to kao ponavljam. Čak nisam imala ni sigurnost sama u sebe. S jedanaest godina sam bila nepismena. Mislim, nisam išla u školu. Onda je bila ta takozvana partizanska škola gdje smo napravili neke ispite. To su nas prema godinama stavili u školu tako da sam s jedanaest godina išla u gimnaziju, a da nisam išla ni u jedan razred osnovne škole. Jedva sam znala pisati i čitati. Ono što su me roditelji naučili i moji bratići. I tako nekako, ali taj poslijeratni period nije bio tako težak. Naročito ne u Jugoslaviji. Jugoslavija je bila sva u ratu i svi su prošli na neki način rat i Židovi i nežidovi, i bila je jedna takva atmosfera poslije rata, atmosfera obnove, atmosfera... I čim sam ušla onako malo u neke funkcije kao pionirka, dobila sam crvenu maramu i imala sam neku dužnost, u razredu neki starješina, ne znam ... tako te male stvari su mi dale neko ... povratili neko povjerenje da ipak ustvari imam neke kvalitete kada su mi povjerali takve dužnosti. I tako sam malo po malo počela da prebrodim. I tako da sam bila u stanju donijeti velike odluke koji puta čak razmišljam da one velike odluke, kardinalne odluke, mi je bilo lakše donijeti nego neke male odluke.

A kome ste se povjeravali, s kim ste bili bliski?

Da...pa nisam se baš puno povjeravala. Počela sam pisati. Pisala sam dnevnike, pisala sam priče...neke nisam nikad ni objavila, nisam osjećala potrebu da ih objavim, puno sam čitala i vodila...vodila razgovore s piscima...s filozofima, mislim s nekim sasvim anonimnim, ali apstraktnim, ne živim ljudima. Bila sam stalno pod utjecajem nekih pisaca, svaki dobar pisac je mogao na mene da utječe i imala sam puno razgovora s njima, dijaloga. Naročito malo kasnije, već u drugom periodu s Kafkom i imala sam neke svoje prijateljice, ali s njima nikad nisam govorila o onim stvarima koje su duboko u meni.

Tijekom vremena u logoru u čemu ste pronalazili utjehu?

Utjehu? U uspomenu. Stalno sam htjela da probudim uspomene na nešto što je bilo. Jel', barem u mom slučaju, ne znam kako kod drugih, ali kao da je neka zavjesa pala i kao da ništa što je bilo prije logora nije postojalo. A ja sam htjela da probudim uspomene na to, na taj period. Znači, ja imam pet godina, ja već idem u prvi razred. Tamo u logoru smo imali neki, neku školu, onako improviziranu, ako ja idem u prvi razred. Znači da sam pet godina negdje živjela, gdje je to bilo, što je to bilo. I ja sam u stvari najvećim dijelom dana provodila otkrivanjem nekih prizora iz života prije logora. I najviše sam sjedila kraj ograde i gledala na drugu stranu. Ondje je bilo i polje i cvijeće i tamo daleko neke. Neko bi rekao neku riječ, jabuka recimo. Što je to jabuka? To je nešto što se jede, da li se to oguli? Da li se to jede ovako? Dal'

ima koštice unutra? I tako da sam se bavila tim sve dok ne bi otkrila stvarno što je to jabuka. Da ju vidim onako pred sobom. Okruglu, crvenu...

Kako su izgledale škole u logoru?

Okupili bi svu djecu i neko bi nešto malo učio, čak imam neku svjedodžbu talijansku da sam završila prvi razred. Ali ja se ne sjećam da smo tamo nešto naučili. To su bile improvizirane škole.

Na kojem jeziku su bile škole?

Ja mislim da su bile na talijanskom.

Je li Vam to bilo teško?

Ne sjećam se. Ako se ne sjećam znači da nije bilo baš teško.

Ili možda nisu ostale u sjećanju?

Taj period u ovom drugom logoru nije bio neki težak period, što se tiče svakodnevnog života i režima u logoru jer su izgleda Talijani prepustili cio taj život samim logorašima da ga vode. Ostaje još uvijek onaj emotivni moment koji nije prebrođen.

Od kuda su bili ljudi?

Dobro, to znam iz neke literature. Većinom ljudi je bilo iz Jugoslavije i to većinom iz Hrvatske, onda je bilo iz Poljske, ne znam kako su došli tamo. Bilo je čak Kineza. I to sam pitala, neko mi je rekao da su zaplijenili neki brod i na tom brodu je bila posada, mislim služitelji na brodu, to su bili Kinezi pa su ih sve doveli tamo.

A što se tiče sporazumijevanja?

Bili smo u grupicama, tako da smo se sporazumijevali među sobom.

Rekli ste da je režim u Staroj Gradiški bio puno gori. Možete malo to opisati?

Ja samo znam da je bilo strašno, strašno skućeno, da su njih po pet, šest spavali na jednom krevetu, da nije bilo s čim se pokriti. Ako je uopće bilo kreveta ili su to bile neke slame na kojima se ležalo. Sve je bilo zmazano i smrdljivo i ljepljivo i kad bi neko donio hranu svi su navalili na tu hranu i gurali jedan drugog i nitko nije imao prema nikome neki obzir. Ti vojnici, ti Ustaše su bili užasni, tukli su. To je recimo, to što ste pitali vojnici, stvarno se ne može generalizirati, jer Ustaše recimo, oni su sve gotovo svojevoljno radili, nitko im nije rekao da to mora da naprave. Niko im nije rekao da moraju da tuku, da moraju da, što ja znam, da ubiju dijete i da se smiju kraj toga i da uživaju u tome. To su bile strašne stvari i ubijali su ljude bez pardona na jedan brutalan način, s noževima, užas. To smo sve vidjeli.

Da li ste imali neko loše iskustvo s oficirima?

S oficirima? Da. To je bilo da su me, da sam zabunom došla u onaj dio gdje oni stanuju i onda su odlučili da naprave kao neku igru sa mnom. Mislim da se iz, kako se to kaže, izruguju, izive. Na neki način su odlučili da me pozovu za stol da jedem s njima, ali nisu mi dali ništa da jedem. Tako da su htjeli da vide kako dijete može da izdrži da gleda kako drugi jedu, a ono ne. Pozvali su me, sjedila sam tamo, oni su jeli, a ja sam sjedila tamo gladna i žedna i morala da gledam kako oni jedu. I

meni nisu ništa dali. Dok jedno, i kad su odlučili da mi nešto kao daju onda sam samo mislila na onaj komad kruha što me čeka u mom kutku u baraki. Nisam imala namjeru da nešto uzmem ako bi i dali na kraju sam uzela nešto za mamu. Ali ne za sebe. I tako, toga se sjećam, da se to desilo što sam opisala u mojoj knjizi, malo onako dramatičnije nego što je možda i bilo, ali fakat jeste da se to desilo. Ja sam bila mala tako da nisam imala neko loše iskustvo osim toga što sam ispričala. Nekako sam imala osjećaj, stalno sam živjela u nekom svijetu bajke i priča i imala sam osjećaj da smo svi neki Ivica i Marica i da oni stalno čekaju da mi oslabimo pa da nas, da imaju razloga da nas odvedu.

Znači u logorima nije bilo nikakve privatnosti, kako ste to doživljavali²³?

Nije bilo privatnosti. Nikakve privatnosti nije bilo. To je jako jedan težak moment bio vidjeti žene stalno gole oko sebe i vidjeti mamu голу i znaš da drugi je vide голу. Ne samo ja nego i drugi je vide. Toga se sjećam najviše. Nije mi bilo teško da mene vide голу, ali mi je bilo strašno teško vidjeti mamu голу. I da se mora skinuti pred oficirima, i da je morala ići jedno vrijeme čak u baraki gola, ne znam zašto. Znala sam da je drugi vide голу, da ju muškarci vide голу, uvijek sam pokušavala da ju s nečim pokrijem. To su bile te selekcije izgleda. Kad su tražili da se žena skine gola da ih vide u kakvom su stanju. Ja sam jako patila radi toga što nema neke intimnosti, što nema nešto moje. Neki mali kutak gdje mogu biti sama. Ali izgleda da odrasli ljudi nisu od toga tako patili. Da su izgubili osjećaj stida.

Da li su se djeca u logoru međusobno igrala?

Pa, da u stvari moglo se. Mogli su se igrati. Ja se sjećam da je jedna od igara bila brojanje stjenica. Da smo imali neku igru, stjenice smo nabadali na veliku iglu. Mogli smo da se igramo ali nekako, nismo osjećali potrebu da se igramo. Ja, jedan dečko Vlado kojeg se sjećam, koji je uvijek bio onako kao neki heroj, uvijek je nešto napravio, uvijek nešto izvodio i uvijek me učio što da napravim. Ali on je ušutio nekako, ne znam što je bilo. Svaki dan je bio sve šutljiviji. A i ja. Išli smo u školu, možda smo se tamo igrali. Ja sam čak vidjela jednu sliku di smo napravili neki igrokaz, u muzeju sam vidjela sliku. Da smo u Ferramontiju napravili neki igrokaz i prema spisku, ima imena onih koji su bili učestvovali, bila sam i ja. Bibika Steiner piše tamo. Da smo najvjerojatnije učestvovali u igrokazu.

Kako je izgledao put iz Gradiške prema Italiji?

To ja mislim da nije bilo tako loše, da to nije bio neki transport. To su nas prebacili, jer smo bili u običnom vlaku sve do Ljubljane i tamo nas je izgleda čekao tata. Ljubljana je bila talijanska provincija i tamo su nas izgleda priključili nekim drugim ljudima i išli smo u taj logor, pod stražom, ali ne u nekom transportu. To nije bilo traumatično.

Što je za Vas značio kraj rata?

Da budem kao sva druga djeca. I da obučem normalnu haljinu. Da imam prijateljicu.

---

23 O privatnosti, poimanju golotinje Wiewiorka, *Kako objasniti Auschwitz*, 10.

S koliko ste se godina zaposlili i kakav je to bio posao? Da li Vam je posao bio važan?

S 18 godina kao profesionalna odgajateljica, a poslije kao učiteljica. Posao mi je bio jako važan i zato jer sam ga voljela i zato što sam se zaposlila kao i svi moji vršnjaci.

Kako biste opisali društvo u kojem ste živjeli poslije rata? Da li ste mogli slobodno pričati o Vašem iskustvu rata i posljedicama koje je rat imao na Vas i Vašu obitelj?

Bili smo veliki patrioti. Ja sam bila ponosna da idem u radne brigade, voljela sam Tita i smatrala ga velikim herojem. Imala sam njegovu sliku na noćnom ormariću. O ratu sam mogla da pričam, ali nisam. Kod kuće nismo o tome govorili.

Da li se netko iz Vaše obitelji iselio iz zemlje? Ako jest zašto?

Nitko iz obitelji se nije iselio.

Kada ste se Vi odlučili iseliti i zašto?

Godine 1971. iz cionističkih pobuda.

S obzirom da ste u to doba bili vrlo mladi kako ste došli u dodir s cionističkim idejama?

E ovako. Ja jedva da sam i znala da sam Židovka. Ali sam vrlo brzo shvatila da uopće nije ovisno o meni dal' hoću biti Židovka ili ne. Sredina u kojoj se nalazim uvijek će me tako opredijeliti. Ne uvijek u lošem smislu. Dosta da se negdje predstavim i da kažem zovem se Miriam. A Miriam, jesi ti Židovka? Jesam. I onda se počne razvijati neka diskusija. Koji puta u negativnom smislu tako da sam se stalno suočavala s tom činjenicom da sam Židovka i ako sam Židovka, onda hoću da živim tamo di su Židovi. A to je Izrael. Osim toga, moja mama je bila jako aktivna u cionističkom pokretu još prije Drugog svjetskog rata ovdje u Zagrebu i Karlovcu naročito. Kada su sakupljali novac za kupovinu zemljišta u Izraelu, jer oni koji ne znaju mislim sva zemljišta u Izraelu su kupljena od Židova još prije rata. To su bile te akcije za kupovinu zemlje i mama je bila jako aktivna u tom prikupljanju novaca i ona je uvijek željela da ja dođem u Izrael. Ja nisam išla odmah u Izrael. Ja sam bila u Jugoslaviji do 1971. godine. Najprije smo živjeli u Ljubljani, tamo sam završila učiteljsku školu, bila sam učiteljica jedno vrijeme. Onda sam dobila stipendiju u Izraelu i nakon te stipendije od godinu dana sam radila sa Židovskom omladinom naročito u organiziranju ljetovanja i pisanju nekih priručnika za njih, učenju hebrejskog kojeg sam znala i tako. I cijelo vrijeme sam čekala da mogu da odem u Izrael, da me neko zamjeni i da odem u Izrael. Ali u početku, kad smo se vratili sa jedanaest godina ja sam samo htjela da budem kao sva druga djeca.

A kako to da ste samo Vi napustili Hrvatsku?

Moji roditelji su već bili stariji. Tata je bio oficir u JNA sve do penzije i nisu mu dali. Nisu ga mobilizirali tako da su u jednom periodu i oni isto htjeli da idu pošto to nije bilo moguće odmah 1948./1949. kada su svi odlazili. Onda su već godine prolazile i oni su odlučili da ne idu, da ostanu. Osim toga, imam brata koji je rođen 1946. godine, koji je potpuni asimilant. Mislim, on se smatra Hrvatom i to što se

zove Josip i Ruben to je nešto što su mu roditelji dali, ne ono što bi on izabrao. Nije da on negira da je Židov, nego ne osjeća nikakvu identifikaciju sa židovstvom. I tako da sam ja tamo započela novi život, ostvarila familiju i to je to.

Da li Vam se sve ostvarilo u Izraelu?

Pa, za čudo, skoro sve. Za čudo. Kad sam došla u Izrael onako sanjarila ... sanjala sam o tome da živim u Izraelu, da se udam, da imam djecu, i da štampam svoju knjigu. I to se ostvarilo.

Rekli ste da je mama bila vezana uz cionistički pokret. Kako je doživjela Vaš odlazak u Izrael?

Bila je jako sretna. Njen san se ostvario meni. Ja se sjećam, od uvijek je pričala o Izraelu. U kući smo imali slike o Izraelu. Uvijek nam je njen brat slao naranče iz Izraela. Ja sam uvijek znala da ću doći u Izrael. I bilo mi je jasno da ću doći tamo i da tamo treba da živim. Sretna sam da sam to napravila.

S obzirom na Vaše iskustvo što biste poručili mladima danas?

Važno je voljeti, stvarno i iskreno. Voljeti mamu, muža, dečka, djevojku, svoje djece, voljeti život i uživati.

Hvala na razgovoru.

Artikulacija blok sata²⁴

Intervju je intelektualno poticajan, pomaže učenicima da se emocionalno i etički angažiraju i budu spremni biti informirani i odgovorni građani. Materijal možemo koristiti²⁵ kao izvor za poučavanje/ učenje o holokaustu i drugim genocidima, ali i kao poticaj mladima da se angažiraju u poštivanju temeljnih ljudskih prava svakog pojedinca, od brige za prava djece, prava na obrazovanje do poštovanja prava i humanog postupanja prema izbjeglicama i migrantima. Intervju bi se također mogao koristiti kao dodatni materijal za potkrepljivanje učeničkih analiza, argumentacija i istraživa-nja razdoblja Drugog svjetskog rata, što mu je prethodilo i holokausta.

Ovdje je prijedlog artikulacije blok sata kojeg treba započeti ponavljanjem gradiva koji se odnosi na postanak nacističke i fašističke ideologije, te kronologiju Drugog svjetskog rata s posebnim naglaskom na Nezavisnu Državu Hrvatsku (NDH). Učenici izrađuju lentu vremena s najvažnijim događajima iz tog razdoblja,

²⁴ Ovo je jedan od pristupa obradi ove aktualne teme.

²⁵ Projekt usmene povijesti možemo realizirati u okviru dodatne nastave, izvannastavne aktivnosti ili u okviru povijesnog kluba, a u redovnoj nastavi je moguće koristiti rezultate projekta.

te analiziraju karte podjele Kraljevine Jugoslavije i stvaranje NDH, te prikaza logora u NDH i Talijanskoj okupacijskoj zoni.²⁶ Za uvodni dio sata predviđeno je 10 minuta.²⁷

U glavnom dijelu blok sata (70 minuta) učenike podijelimo u grupe (4-5 učenika).²⁸ Kako bi se izbjegla eventualna neujednačenost u brzini čitanja i zato eventualna nemogućnosti u izvršavanju zadataka učenicima možemo dati da za domaću zadaću prethodno pročitaju intervju. Na nastavnom satu im dajemo zadatak da zajedno analiziraju intervju tako da svatko za sebe ispuni tablicu o životu Miriam i njezine obitelji prije, tijekom i nakon rata i holokausta. Nakon što svatko samostalno ispuni tablicu unutar grupe će prodiskutirati o onome što su napisali, dopuniti individualne tablice, a zatim u razredu pročitati i prodiskutirati ono što su unutar grupe usuglasili, ponovno upotpuniti tablice, te izvesti zaključak o promjenama koje nastupaju.

Primjer tablice

Miriam i obitelj prije holokausta i rata	Miriam i obitelj tijekom holokausta i rata	Miriam i obitelj nakon holokausta i rata

Drugi korak u analizi intervjua je da učenici naprave svoju identitetsku karticu tako da u sredini papira u krugu napišu „Ja“, a zatim oko njega dodaju pojmove koji ih opisuju, opisuju njihove interese i različite identitete. Nakon toga prodiskutiraju u grupi što za njih znače identiteti koje su naveli i koliko je obitelj, razredna, školska i šira zajednica važna za prakticiranje tih identiteta. Nakon što su napravili vlastitu identitetsku karticu i prodiskutirali u grupi svoje uloge, dopune svoje identitetske kartice (ukoliko nakon grupne rasprave imaju nove spoznaje), a zatim identitetsku karticu naprave i za Miriam, te odgovore na pitanje kako je holokaust utjecao na promjene u njezinim identitetima. Je li mogla sve svoje identitete prakticirati i kako je to utjecalo na nju i njezinu obitelj? Što je obitelj (roditelji) poduzela? Kako bi Miriam opisala sebe, kako njezina majka, a kako otac? Koliko smo određeni svojim

26 Pogledati priloge br. 2 Podjela Jugoslavije i stvaranje NDH, br. 5 Prikaz logora u NDH i Talijanskoj okupacijskoj zoni, te br. 8 Kronologija događaja (koju je potrebno proširiti kronologijom Drugog svjetskog rata i totalitarnih ideologija) u Dunja Blivajs Modrić, *Sudbina logoraša na hrvatskome području koje je okupirala fašistička Italija* (Zagreb: Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa, 2009.)

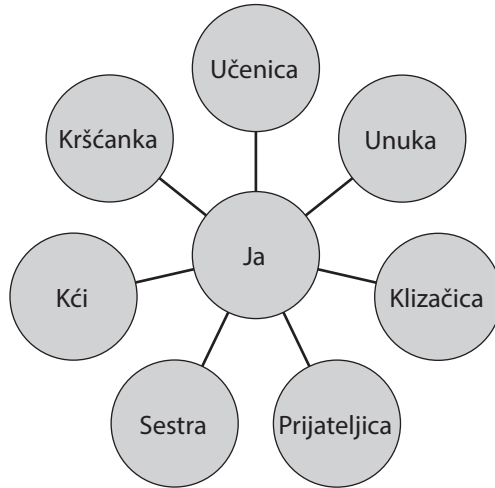
27 Planiranje nastavnog sata Kyriacou, *Temeljna nastavna umijeća*, 35.-56.

28 O prednostima suradničkih aktivnosti, aktivnog učenja i akademskim aktivnostima naspram frontalnih ibid, 68.-70.

talentima i sposobnostima, a koliko pripadnošću nekoj etničkoj zajednici, naciji, religiji? Koliko možemo zadržati svoju individualnost i ujedno biti dio šire zajednice?²⁹

Primjer osobne identitetske kartice.

U trećem zadatku učenici trebaju promisliti i odgovoriti na sljedeća pitanja: Koliko je za Miriam, nakon rata, bilo važno da ju prihvati šira zajednica, te odgovore objasniti na primjeru iz intervjua? Što je Miriam radila nakon rata dok je živjela u Sloveniji, a što kada je emigrirala? Zašto je njezina obitelj ostala u Jugoslaviji? Miriam je napisala knjigu u kojoj je dijelom opisala i svoju situaciju, što misle zašto?

U završnom dijelu sata (10 minuta) učenicima ćemo zadati da odgovore na pitanja: Što je holokaust, a što Miriam naziva svojim holokaustom i zašto? Može li njezino iskustvo pomoći ljudima danas? Može li ih potaknuti na drugačije izbore ponašanja? Navedi konkretne suvremene događaje i primjere iz medija u kojima bi nam iskustvo Miriam moglo pomoći. Kako biste opisali situaciju s kojom se suočavaju izbjeglice i migranti iz područja zahvaćenih ratnim sukobima, a kako postupke nekih zemalja Europe (podizanje ograda, ograničavanje ulaska)?

Valja naglasiti da projekti usmene povijesti i uključivanje osobnih svjedočanstava u nastavu povijesti omogućavaju učenicima da uče slušati različite glasove, što je najvažnija stvar današnjice, ali i diskutirati o trenutnim događajima.

²⁹ O korištenju identitetskih kartica Margot Stern Storm, *Facing History and Ourselves. Holocaust and Human Behavior* (Brookline, Massachusetts: Facing History and Ourselves National Foundation, Inc., 1994.), 2.-10.

Literatura:

- About the Yad Vashem Archives*. Yad Vashem Archive http://www.yadvashem.org/yv/en/about/archive/about_archive_whats_in_archive.asp (posjet, 12.12.2015.)
- Berger, Egon. *44 mjeseca u Jasenovcu*. Jasenovac: SPJ, biblioteka Poruke, 1978.
- Blivajs Modrić, Dunja. *Sudbina logoraša na hrvatskome području koje je okupirala fašistička Kraljevina Italija*. Zagreb: Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa, 2009.
- Carr, Edward Hallett. *Što je povijest?* Zagreb: Srednja Europa, 2004.
- „Chanukah“. *Circles. Dialogue with the past*. Jeruzalem: Yad Vashem, International School for Holocaust Studies, 2004.
- Dijanić, Dijana. „Projekt: Žene i holokaust, Zora Dirnbach“. U *Album predaka. Zbornik zavičajne povijesti*, ur. Ivona Savić, 11.-24. Zagreb: Školska knjiga i Krvatska udruga nastavnika povijesti, 2009.
- Ferramonti di Tarsia, Yad Vashem*. http://www.yadvashem.org/odot_pdf/Microsoft%20Word%20-%205847.pdf, (posjet, 29.11.2015.)
- General Assembly Resolution 260A (III) Article 2* <http://www.teachgenocide.org/files/UN%20Definition%20of%20Genocide.pdf> (posjet, 13.12.2015.)
- Goldstein, Ivo. *Holokaust u Zagrebu*. Zagreb: Novi Liber i Židovska općina Zagreb, 2001.
- Goldstein, Phyllis. *A Convenient Hatred: The History of Antisemitism*. Brookline, MA: Facing History and Ourselves, 2012.
- Have, Wichert ten; Barbara Boender. „Introduction“. U *The Holocaust and Other Genocides. An Introduction*, ur. Barbara Boender i Wichert ten Have, 7.-9. Amsterdam: NIOD Institute for War, Holocaust and genocide Studies, Amsterdam University Press, 2012.
- Have, Wichert ten; Maria van Haperen. „The Holocaust, 1933-1941-1945“. U *The Holocaust and Other Genocides. An Introduction*, ur. Barbara Boender i Wichert ten Have, 15.-43. Amsterdam: NIOD Institute for War, Holocaust and genocide Studies, Amsterdam University Press, 2012.
- „Italy“. *Holocaust Encyclopedia*. <http://www.ushmm.org/wlc/en/article.php?ModuleId=10005455> (posjet, 29. 11.2015.)
- Jakovljević, Ilija. *Konc-logor na Savi*. Zagreb: Konzor, 1999.
- „Jasenovac“. *Holocaust Encyclopedia*. <http://www.ushmm.org/wlc/en/article.php?ModuleId=10005449> (posjet, 29.11.2015.)
- Jenkins, Keith. *Promišljanje historije*. Zagreb: Srednja Europa, 2008.
- „Jewish inmates in their barracks at the Italian concentration camp Ferramonti di Tarsia“. *Holocaust Encyclopedia*. <http://www.ushmm.org/wlc/search/?langcode=en&query=Ferramonti+di+Tarsia&group=> (posjet, 29.11.2015.)
- Kyriacou, Chris. *Temeljna nastavna umijeća*. Zagreb: EDUCA, 1998.
- Lecomte, Jean-Michel. *Teaching about the Holocaust in the 21st century*. Strasbourg: Council of Europe Publishing, 2001.

- Mataušić, Nataša. „Jasenovac“. U *Holokaust, ljudska prava i obrazovanje, prilog za uvođenje nastave o Holokaustu u programe osnovnih i srednjih škola*, ur. Dean Friedrich, 63.-67. Zagreb: Židovska općina Zagreb, 2006.
- _____. *Koncentracioni logor Jasenovac, Izložba o počecima logorskog sustava kolovoz 1941 – veljača 1942, katalog izložbe*. Zagreb: Javna ustanova Spomen-područje Jasenovac, 2002.
- Testifying. Mémorial de la Shoah. Musée Centre de documentation*. <http://www.memorialdelashoah.org/index.php/en/archives-and-documentation/testimonies/testifying> (posjet, 13.12.2015.)
- Miletić, Antun, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941 – 1945, Dokumenta, knjiga I i II*. Beograd i Jasenovac: Narodna knjiga i SPJ, 1986.
- _____. *Koncentracioni logor Jasenovac 1941 – 1945, Dokumenta knjiga III*. Beograd i Jasenovac: Narodna knjiga i SPJ, 1987.
- Oral History Interview Guidelines*. Washington: United States Holocaust Memorial Museum, 1998.
- Schreiber Weitz, Sonia. *I Promised I Would Tell*. Brookline, Massachusetts: Facing History and Ourselves National Foundation, Inc., 2004.
- Spomen područje Jasenovac*. Ur. Tea Benčić Rimay. Jasenovac: Javna ustanova Spomen-područje Jasenovac, 2006.
- Steiner-Aviezer, Miriam. *Hrvatski Pravednici*. Zagreb: Novi Liber, 2008.
- _____. *Vojnik sa zlatnim dugmetima*. Zagreb: August Cesarec, 1979.
- _____. *The Soldier with the Golden Buttons*. Jerusalem: Yad Vashem, 2005.
- _____. *Vojak z zlatimi gumbi*. Ljubljana: Inštitut za kulturne in spominske študije, 2015.
- _____. *Vojak z zlatimi gumbi*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1964.
- Storm Stern, Margot. *Facing History and Ourselves. Holocaust and Human Behavior*. Brookline, Massachusetts: Facing History and Ourselves National Foundation, Inc., 1994.
- Stradling, Robert. *Multiperspektivnost u nastavi povijesti*. Zagreb: Srednja Europa, 2005.
- _____. *Nastava europske povijesti 20. stoljeća*. Zagreb: Srednja Europa, 2003.
- Suleiman, Rubin Susan. *Budapest Diary: In Search of the Motherbook*. Lincoln and London: University of Nebraska Press, 1999.
- Škiljan, Filip. *Politički zatvorenici u logorima Jasenovac i Stara Gradiška*. Zagreb: Spomen-područje Jasenovac, 2009.
- The Holocaust Frequently Asked Question*. Ur. Avram Milgram i Robert Rozett. Jerusalem: Yad Vashem i The Knesset, 2005.
- Stories of Rescuers. The Jewish Foundation for the Righteous*. <https://jfr.org/rescuer-stories/> (posjet, 13.12.2015.)
- The Power of One Testimony*.
https://engage.ushmm.org/power-of-one-testimony.html?source=AL-C151201520&mkt_tok=3RkMMJWWff9wsRonva3BZKXonjHpfsX74uQtWK-6g38431UFwdcjKpmjr1YIHtSJ0aPyQAgobGp5I5FEJTLXYV7lvt6MMXQ%3D%3D
 (posjet, 9.12.2015.)
- Tudor, Ruth. *Poučavanje ženske povijesti 20. stoljeća*. Zagreb: Srednja Europa, 2005.

University of Southern California. Shoah Foundation. Visual History Archive Online. <http://vhaonline.usc.edu/login.aspx>; <https://sf.usc.edu/croatian> (posjet, 12.12.2015.)

Wieviorka, Annette. *Kako objasniti Auschwitz svom djetetu*. Zagreb: Spomen područje Jasenovac, 2008.

Wisel, Elie. *The Night Trilogy: Night, Dawn, The Accident*. New York: Hill and Wang, 1990.

SUMMARY

Oral history project: *Women in the Holocaust*

The article deals with the issue of using testimonies of Holocaust survivors in history lessons. The basis for the lesson plan is the interview with Miriam Aviezer Steiner, the author of the book *The Soldier with the Golden Buttons*. By examining women's and children's experiences, this lesson plan deepens students' understanding of women's lives in the concentration camps, their courage and suffering, their unique problems and vulnerabilities, but also their resistance.